

II. PRACE DROBNE I MATERIAŁY

JACEK WIEWIOROWSKI (Poznań)

Officium ducis w cesarstwie wschodniorzymskim*

Officium ducis, kancelaria dowódców wojsk prowincjonalnych, i zmiany jej składu na przykładzie wschodniego cesarstwa rzymskiego są przyczynkiem do analizy funkcjonowania późnorzymskiej biurokracji. Zagadnienie to budzi spore zainteresowanie w nauce¹, gdyż wiąże się z pytaniem o przyczyny

* Niniejszy tekst jest rozbudowaną wersją wystąpienia wygłoszonego w trakcie spotkania naukowo-szkoleniowego prawników-romanistów: *Prawo rzymskie – interpretacja*, Ostróda, 16-18 czerwca 2006 r. W tekście stosowano następujące skróty:

C. – *Codex Iustinianus*, ed. CIC, vol. II, P. Krueger (ed.), Berlin 1954

CAH – *Cambridge Ancient History*

CIC – *Corpus Iuris Civilis*

CTh. – *Codex Theodosianus*: ed. *Theodosiani libri XVI cum Constitutionibus Sirmondianis et leges novellae ad Theodosianum pertinentes*, T. Mommsen, P.M. Meyer (ed.), vol. I-II, Berolini 1954

D. – *Digesta Iustiniani*, ed. CIC, vol. I, Th. Mommsen, P. Krueger (ed.), Berlin 1954

DNP – *Der Neu Pauly*, H. Cancik, H. Schneider (ed.), Stuttgart 1996-2003

DS – *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines*, Ch. Daremberg, E. Saglio (ed.), vol. I-V, Paris 1877-1919

Ed. Iust. – *Edictum Iustiniani*, ed.: CIC, vol. III, R. Schoell (ed.), Berlin 1954

Not. Dig. Occ. – *Notitia dignitatum pars Occidentis – Notitia Dignitatum accedunt Notitia Urbis Constantinopolitanae et Laterculi Provinciarum*, O. Seeck (ed.), Berlin 1876

Not. Dig. Or. – *Notitia dignitatum pars Orientis* (ed. ibidem)

Nov. Iust. – *Novella Iustiniani*, ed. CIC, vol. III

Nov. Theod. – *Novella Theodosiani*, ed. CTh, vol. II

ODB – *Oxford Dictionary of Byzantium*, A.P. Kazhdan (ed.), vol. I-III, New York-Oxford 1991

PLRE I – A.H.M. Jones, J.R. Martindale, J. Morris, *Prosopography of the Later Roman Empire* vol. I, Cambridge 1971

PLRE II – J.R. Martindale, *Prosopography of the Later Roman Empire*, vol. II, Cambridge 1980

RE – *Paulys Real-Encyclopädie der classischen Altertumwissenschaft*, Stuttgart 1894-1978

SEG IX – *Supplementum Epigraphicum Graecum*, t. IX, 1, Lugduni Batavorum 1938.

Tytuły czasopism cytowano wg skrótów stosowanych w „l'Année philologique”.

¹ Zob. tutaj ostatnio z monografią Ch.M. Kelly, *Ruling the Later Roman Empire*, Cambridge, Massachusetts and London, England 2004 (z odwołaniami do obszernej literatury poświęconej zagadnieniu) oraz szczegółowe analizy: A. Giardina, *Aspetti della burocrazia nel basso impero*, Roma

zmierzchu Imperium Romanum, a zarazem o powody dla których wschodnie cesarstwo utrzymało się w odróżnieniu od zachodniej części państwa². Jednak samo *officium ducis* nie było dotąd przedmiotem szczegółowych rozważań w piśmiennictwie naukowym³, a rozproszone na jego temat uwagi zawarte są w pracach poświęconych wojskowości późnorzymskiej⁴.

Podstawowym źródłem informacji na temat struktury kancelarii *duces*⁵, zarówno wschodniego, jak i zachodniego imperium jest *Notitia dignitatum*⁶. Ten, pochodzący z przełomu IV i V wieku⁷, spis wszystkich wyższych urzęd-

1977; D. Nellen, *Viri litterati. Gebildetes Beamtenum und spätrömisches Reich im Westen zwischen 284 und 395 nach Christus*, Bochum 1977; K.L. Noethlichs, *Beamtenum und Dienstvergehen. Zur Staatsverwaltung in der Spätantike*, Wiesbaden 1981; J. Caimi, *Burocrazia e diritto nel 'De Magistratibus' di Giovanni Lido*, Milano 1984. Cenne są też syntetyzujące uwagi T.F. Carney'a, *Bureaucracy in Traditional Society. Roman-Byzantine Bureaucracies Viewed from Within*, Lawrence 1971.

² Zob. z nowszych tylko prac: D. Kagan, (ed.), *The End of the Roman Empire: Decline or Transformation?*, Lexington 1978 (syntetyczny zbiór esejów historycznych poświęconych zagadnieniu); A. Ferrill, *The Fall of the Roman Empire. The Military Explanation*, London 1986 (błędnie skupiający się jedynie na aspekcie wojskowym); S. Williams, G. Friell, *The Rome that did not fall. The Survival of the East in the Fifth Century*, London–New York 1999 (próba ujęcia całościowego). Z polskich badaczy problem ten syntetycznie przedstawił niedawno M. Salamon, *Rozpad i upadek Cesarstwa Rzymskiego. Społeczeństwo wobec nowych struktur politycznych*, [w:] *Staryżytny Rzym we współczesnych badaniach. Państwo–Społeczeństwo–Gospodarka, Liber in memoriam L. Piotrowicz*, red. J. Wolski, T. Kotula, A. Kunisz, Kraków 1994, s. 191-209 i skróto A. Ziółkowski, *Historia Rzymu*, Poznań 2004, s. 553-558.

³ Tak samo jak i *officia* późnorzymskich gubernatorów cywilnych. Zob. B. Palme, *Die officia der Staatshalter in der Spätantike. Forschungstand und Perspektiven*, AntTard 7 (1999), s. 85-130.

⁴ Wojskowość późnorzymska budzi ogromne zainteresowanie badaczy. Zob. choćby bibliograficzne zestawienia funkcjonujące w ramach sieci internetowej: http://members.tripod.com/~S_van_Dorst/biblio.html; <http://www.csun.edu/~hcf1004/armybibl.html#crisis>. Nie dotyczy to jednak administracji wojskowej. Stąd też nadal na temat kancelarii wojskowych aktualne są uwagi R. Grosse, *Römische Militärgeschichte von Galienus bis zum Beginn der byzantinischen Themenverfassung*, Berlin 1920, 127-137 i A.E.R. Boaka, *Officium*, [w:] RE XVII,2, col. 2047-2057. Ostatnio obszernie na temat *officium ducis* na przykładzie jednego z dukatów położonych na terenie dzisiejszej Nadrenii pisał R. Scharf, *Der Dux Mogontiacensis und die Notitia Dignitatum. Eine Studie zur spätantiken Grenzverteidigung*, Berlin–New York 2005, s. 81-111.

⁵ Bibliografia prac poświęconych tym oficerom zob. J. Wiewiorowski, *Status prawny działek żołnierzy 'limitanei' nad dolnym Dunajem*, [w:] *Wielokulturowość polskiego pogranicza: ludzie, idee, prawo*, pod red. A. Lityńskiego i P. Fiedorczyka, Materiały ze Zjazdu Katedr Historyczno-prawnych. Augustów 15-18 września 2002 roku, Białystok 2003, s. 181, p. 5. Terytorialny zakres kompetencji *duces* najczęściej ograniczony był do jednej prowincji. Zob. na przykładzie prowincji dolnodunajskich mój artykuł pt. *The territorial responsibility of duces in Moesia Secunda and Scythia Minor in the times of Diocletian*, *Novaensia* 15 (2004), s. 107-115. W ub.r. opublikowane zostało też, cytowane już wyżej monograficzne studium R. Scharfa, *Der Dux Mogontiacensis...* Szereg spostrzeżeń tego autora ma walor ogólny i odnieść je można do wszystkich *duces*.

⁶ Najpopularniejszą edycją jest: *Notitia Dignitatum accedunt Notitia Urbis Constantinopolitanae et Laterculi Provinciarum*, ed. O. Seeck, Berlin 1876. Zob. też obszernie nowe studium C. Neira Faleiro, *La „Notitia Dignitatum”: nueva edición crítica y comentario histórico*. Tesis Doctoral, Universidad Complutense de Madrid 1998 (2003). <http://www.ucm.es/eprints/3950/> wyd. drukiem: Madryt 2005. Zestawienie przebogatej literatury na temat *Notitia Dignitatum* zob. <http://members.ozemail.com.au/~igmaier/notitia.htm>. Na temat trudności w analizie tego źródła zob. też ostatnio M. Kulikowski, *The 'Notitia Dignitatum' as a Historical Source*, *Historia* 49 (2000), s. 358-377.

⁷ Datowanie jej ostatecznej redakcji budzi wątpliwości w nauce i przyjąć należy, iż powstała na początku V w., a wyszła z oficjalnego użycia po 430 r., kiedy trafiła prawdopodobnie w ręce prywat-

ników cesarskich obejmuje też podporządkowane im kancelarie i służących tam urzędników, a w wypadku dowódców wojskowych, również podległe im jednostki wojskowe⁸.

Rękopisy *Notitia dignitatum* są bogato iluminowane i zawierają m.in. przedstawienia insygniów dowódców wojskowych⁹. Insygnia te są istotnymi źródłami dla historyka prawa, ukazując symbolicznie kompetencje poszczególnych oficerów i ich pozycję w ramach struktury administracyjnej armii późnorzymskiej oraz w ramach systemu rang honorowych, charakterystycznego dla późnego cesarstwa rzymskiego¹⁰.

W świetle *Notitia dignitatum pars Orientis* trzynastu *duces* – oraz dwóch dowódców prowincjonalnych, którzy z racji większego znaczenia prowincji

ne. Część wschodnia wykazu sporządzona została w latach 394-395, z niewielkimi uzupełnieniami dodanymi w okresie późniejszym, najdalej w latach 406-408. Por. na temat datowania *Notitia Dignitatum* jedynie z nowszych prac: A.H.M. Jones, *The Later Roman Empire (284-602). A Social, Economic and Administrative Survey*, Oxford-Cambridge Mass. 1964, s. 609, t. III, s. 347 i n. (niedługo po 395 r., a nie później niż w 413 r., podczas gdy część zachodnia ok. 420 r.); G. Clemente, *La 'Notitia Dignitatum'*, Cagliari 1968, s. 359 i n. (po 395 r.); D. Hoffmann, *Das spätrömischen Bewegungsheer und die Notitia Dignitatum*, t. I-II, Düsseldorf 1969, s. 516-519 (wschodnia część za Teodozjusza I, lata 392-394); J.H. Ward, *The Notitia Dignitatum*, Latomus 33 (1974), s. 397-434, zwłaszcza 411-414 i 433-434 (394 r. część wschodnia, 430 r., część zachodnia); A. Demandt, *Magister militum*, [w:] RE Suppl. XII, zwłaszcza col. 754-755 (za późniejszym jej datowaniem – między 395 a 413 r.); J.C. Mann, *What was the Notitia Dignitatum for?* [w:] R. Goodburn, Ph. Bartholomew (ed.), *Aspects of Notitia Dignitatum*, BAR, Supplementum series 15, Oxford 1976, s. 8 (między 395 a 408 r.; a za nim W. Treadgold, *Byzantium and Its Army 284-1081*, Stanford 1995, s. 13); J.C. Mann, *The Notitia Dignitatum – Dating and Survival*, [w:] *Britannia* (London) 22 (1991), s. 215-220 = J.C. Mann, *Britain and the Roman Empire*, London 1996, s. 249-253; G. Purpura, *Sulle origini della Notitia Dignitatum*, [w:] Atti del XX Convegno Accad. Costantiniana di Perugia, 8 ottobre, 1991, 1995, 347-357 = *Annali dell'Università di Palermo (AUPA)* XLII, 1992, 471-483 = *Archeogate*. Il portale Italiano de archeologia: <http://www.archeogate.it/i/>; R. Scharf, op. cit., zwłaszcza s. 309-316 (lata 422-423). Dyskusję na temat datowania celnie podsumował Ch.M. Kelly: „The copy of the Not. Dig. on which the surviving manuscripts are ultimately based dates from after the political division of the empire following the death of Theodosius I in January 395” ([w:] CAH Vol. XIII: *The Late Empire, A. D. 337-425*, (ed.) Av. Cameron, P. Garnsey, Cambridge 1998, s. 163-164).

⁸ Jest on nieocenionym źródłem informacji dla historii administracji późnego cesarstwa oraz historii wojskowości. Zob. tylko z nowszych prac: W. Treadgold, op. cit., passim; H. Elton, *Warfare in Roman Empire AD 350-425*, Oxford 1996, passim; P. Southern, K.R. Dixon, *The Late Roman Army*, London 1996, passim; P. Richardot, *La fin de l'armée romaine (284-476)*, Paris 1998, passim.

⁹ Aczkolwiek kwestionowany jest ich oficjalny charakter. Zob. tutaj R. Grigg, *Portrait-Bearing Codicils in the Illustration of the 'Notitia Dignitatum'*, JRS 59 (1979), s. 107-124; P.C. Berger, *The Insignia of the 'Notitia Dignitatum'. A Contribution to the Study of the Late Antique Illustrated Manuscripts*, New York, London 1981, zwłaszcza s. 111-124. Zob. też E. Polaschek, *Notitia Dignitatum*, [w:] RE XVII, 1, zwłaszcza col. 1102 i n.; A. Kazhdan, *Insignia*, [w:] ODB II, s. 999-1000; R. Scharf, op. cit., s. 72-75. W zasobach internetowych zob. <http://www.ne.jp/asahi/luke/ueda-sarson/NotitiaPatterns.html>

¹⁰ Zob. nadal aktualną pracę P. Kocha: *Die byzantinischen Beamtitel von 400 bis 700*, Jena 1903 (diss.) oraz np. studia R. Guillauda: *La noblesse byzantine à la haute époque (IVe-Ve siècles). Observations diverses*, [w:] idem, *Recherches sur les institutions byzantines*, t. I, Berlin-Amsterdam 1967, s. 23-31; *Egrège-perfectissime-clarissime*, [w:] idem, *Titres et fonctions de l'Empire byzantin*, London 1976, I.

oraz o nieco odmiennych kompetencjach nosili tytuł *comites* – miało kancelarie zbudowane w podobny sposób¹¹. W ich skład wchodził:

– *Princeps*, zajmujący zwierzchnią pozycję wobec pozostałych urzędników¹², powoływany – przypuszczalnie w zależności od znaczenia dukatu lub pozycji jego dowódcy – albo *de eodem officio* (co wydaje się być rozwiązaniem wcześniejszym)¹³ albo *de scola agentum in rebus*¹⁴, z wyjątkiem *dux Syriae*, w którego wypadku tekst milczy na temat pochodzenia princepsa (Not. Dig. Or. XXXIII)¹⁵.

– *Numerarius*, księgowy, kontrolujący finanse urzędu *et adiutores eorum*¹⁶; był to najważniejszy urzędnik kancelarii obok princepsa¹⁷.

¹¹ Późniejsze etapy rozwoju urzędów *duces*, zmierzające do zwiększonej kontroli ze strony centralnej administracji cesarskiej ukazany jest w części *notitia* dotyczącej Cesarstwa zachodniego; reformy te podjęte zostały na przełomie IV i V w., ok. 398 r.? Zob. R. Scharf, op. cit., s. 81-111, zwłaszcza s. 97 i n., 101-111, z analizą dyskusji w literaturze na ten temat.

¹² Na temat *princeps officium* por. jedynie z nowszych prac: W. Enßlin, *Princeps*, [w:] RE, Suppl. VIII, col. 607, 612-613, 631-634; A. Demandt, op. cit., col. 618-619 i 759-760; A. Giardina, op. cit., s. 13-72, zwłaszcza ss. 21-55; G. Clemente, op. cit., s. 175 i n.; M. Clauss, *Der Magister officiorum in der Spätantike (4.-6. Jahrhundert)*. *Das Amt und sein Einfluß auf die Kaiserliche Politik*, München 1980, s. 32-39; R. Morosi, *Il princeps officii e la schola agentum in rebus*, *Humanitas* 31/32 (1979/1980), s. 23-70 (przekrojowo w różnych urzędach, w tym wojskowych); R. Scharf, op. cit., s. 82-86; Ch.M. Kelly, [w:] CAH, t. XIII, s. 170-171 (głównie na temat urzędów cywilnych).

¹³ Formuła ta występuje w wypadku następujących urzędów: *comes per Isauriam* (Not. Dig. Or. XXIX); *Dux Arabiae* (Not. Dig. Or. XXXVII); *dux Scythiae* (Not. Dig. Or. XXXIX); *dux Moesiae secundae* (Not. Dig. Or. XL); *dux Moesiae primae* (Not. Dig. Or. XLI); *Dux Daciae ripensis* (Not. Dig. Or. XLII). Por. R. Scharf, op. cit., s. 106-107.

¹⁴ Formuła ta występuje w wypadku następujących urzędów: *dux Thebaidos* (Not. Dig. Or. XXXI); *dux Foenicis* (Not. Dig. Or. XXXII); *dux Palaestinae* (Not. Dig. Or. XXXIV); *dux Osrhoenae* (Not. Dig. Or. XXXV); *dux Mesopotamiae* (Not. Dig. Or. XXXVI); *dux Armeniae* (Not. Dig. Or. XXXVIII). W wypadku *comes limitis Aegypti* princepsem w urzędzie był *ducenarius de scola agentum in rebus* (Not. Dig. Or. XXVIII). Na temat *agentes in rebus* zob. z nowszej literatury A. Pikul-ska-Robaszkiewicz, *Funkcjonariusze służb specjalnych w późnym cesarstwie – 'agentes in rebus'*, *Prawo Kanoniczne* 37, nr 3-4 (1994), s. 147-157; R. Delmaire, *Les institutions du Bas-Empire romain de Constantin à Justinien: I. Les institutions civiles palatines*, Paris 1995, s. 97-118. Zob. też szczegółowe uwagi R. Morosi, op. cit., passim. Zwierzchnikiem korpusu *agentes in rebus* był *magister officiorum*, którego pozycja w administracji cesarstwa wschodniego wzrastała od przełomu IV i V w. Por. na temat urzędu *magister officiorum* z nowszej literatury: A. Giardina, op. cit., s. 55-63; M. Clauss, op. cit., passim; R. Delmaire, op. cit., s. 74-95. Całkowicie odmienny system nominacji princepsa, jak i innych niższych urzędników *officium*, wykształcił się w Cesarstwie Zachodnim. Zob. szczegółowo R. Scharf, op. cit., s. 82-111.

¹⁵ Przypuszczalnie w zależności od znaczenia dukatu dla obronności państwa princeps mógł być odmiennie gratyfikowany po zakończeniu służby. Stąd w wypadku większości urzędów *notitia* milczy na ten temat; w wypadku prowincji naddunajskich zapisano, że princeps *completa militia adorat protector* (Not. Dig. Or. XXXIX, XL, XLI, XLII – *Scythia*, *Moesia secunda*, *Moesia prima*, *Dacia Ripensis*). W wypadku princepsów był to tytuł honorowy. Odrębnie uhonorowany był *princeps comes limitis Aegypti, qui adorata clementia principalis cum insignibus exit*. (Not. Dig. Or. XXVIII). Była to formuła analogiczna jak w wypadku *principes* w szeregu wyższych urzędów cesarskich, co związane było zapewne ze szczególnie ważną pozycją Egiptu w administracji państwa. Na temat korpusu oficerskiego *protectores* patrz z nowszej literatury R.J. Frank, *The Scholae Palatinae: The Palace Guards of the Later Roman Empire*, Roma 1969, s. 81-97, zwłaszcza s. 85; P. Southern, K.R. Dixon, op. cit., s. 14-15; P. Richardot, op. cit., s. 45 i n.

¹⁶ Z późniejszych źródeł wiadomo, iż mowa była o *primiscriinariii* i *scriinariii*. Zob. niżej.

¹⁷ Por. R. Grosse, op. cit., s. 129-130; W. Enßlin, *Numerarius*, [w:] RE XVII, 2, col. 1297-1323, zwłaszcza col. 1322-1323; A.H.M. Jones, op. cit., s. 597; C. Gizewski, *Numerarius*, [w:] DNP VIII, col. 1052-1053; R. Scharf, op. cit., s. 86-91.

– *Commentariensis*, pisarz sądowy¹⁸, nadzorujący też postępowania w sprawach w których dux był sędzią (a więc w sprawach żołnierzy im podporządkowanych)¹⁹;

– *Adiutor*, asystent, adiutant, pełniący funkcję pomocnicze w urzędzie i utożsamiany często z innymi urzędnikami – *primiscrinus* i *subadiuva*²⁰;

– *a libellis sive subscribendarius*, sekretarz zajmujący się petycjami wpływającymi do urzędu²¹;

– *exceptores*, protokolanci²² *et ceteros officiales*, tworzący aparat pomocniczy urzędu.

Oznacza to, że *officium ducis* składało się z sekcji sądowniczej (*Princeps, Commentariensis, Adiutor* i *a libellis*) i finansowej (*Numerarius et adiutores*

¹⁸ Por. A. v. Premerstein, *Commentariensis*, [w:] RE IV, szczególnie col. 766-767; R. Grosse, op. cit., s. 132; C. Gizewski, *Commentariis*, a [w:] DNP III, col. 100-101; R. Scharf, op. cit., s. 92-96.

¹⁹ Zob. C. XII, 35, 18 z 492 r. Ta pochodząca od Anastazjusza konstytucja rozciągnęła jurysdykcję *duces* na froncie wschodnim na oddziały *comitatenses*. Wcześniej więc jurysdykcja dowódców prowincjonalnych dotyczyła oddziałów *limitanei*. Por. ogólnie R. Grosse, op. cit., s. 160-161. Nieprecyzyjnie ujął to zagadnienie W. Litewski, *Rzymski proces cywilny*, Kraków 1988, s. 79: „Od Teodozjusza II procesy pozwanych żołnierzy należały do sądów wojskowych ('magister militum' lub 'dux'), a za Justyniana do dwuosobowego sądu ('magister officiorum' i 'quaestor sacri palatii')”. Pierwsze zdanie należy uznać za prawdziwe (istotnie za czasów tego panującego żołnierze zyskali prawie pełne *privilegium fori*). Drugie zdanie jest błędną interpretacją zapisu konstytucji 529 r.: C. VII 62, 38. Wprowadziła ona zasadę apelacji od sądu *dux* do dwuosobowego sądu w składzie *magister officiorum* i *quaestor sacri palatii*. Już od czasów wydania Nov. Theod. 24 z 443 r. (= C. I 46, 4; C. XI 60, 3; C. I 31,4) oraz C. XII 59, 8 za panowania Leona I, *magister officiorum* miał jurysdykcję nad wojskami stacjonującymi na terenie *limesu* imperium wschodniego. Zob. tutaj J. Wiewiorowski, *Sytuacja prawna osadników wojskowych nad dolnym Dunajem. Refleksje na podstawie noweli 24 cesarza Teodozjusza II z 443 r.*, [w:] „Studia z historii ustroju i prawa. Księga dedykowana Profesorowi Jerzemu Walachowiczowi”, pod red. H. Olszewskiego, Poznań 2002, s. 461-478. Na temat *magister officiorum* zob. literatura cytowana w p. 14; na temat *quaestor sacri palatii*: R. Delmaire, op. cit., s. 57-63; J. Harries, *Law and Empire in Late Antiquity*, Cambridge 1999, 42-47; A. Gkoutzioukostas, *Ο θεσμός του κοιαιστορα του ιερου παλατιου: Η γένεση, οι αρμοδιότητες και η εξέλιξη του (O thesmos tou koiastora tou ierou palatiou: e genesse, oi armodioteses kai e ekselikse tou)*, Thessaloniki 2001, passim. W świetle jednoznacznych zapisów C. XII 35, 18 oraz C. VII 62, 38 nie oznaczało to jednak, że *duces* utracili uprawnienia sądownicze wobec podporządkowanych im żołnierzy. Por. też CTh XI 30, 30 z 362 r. = C. VI 67, 2; Nov. Iust. 23, 1 z 536 r.

²⁰ Por. O. Karlowa, *Römische Rechtsgeschichte*, t. I, Leipzig 1885., s. 875 i n.; Habel, *Adiutor*, [w:] RE I, col. 364-366; E. Stein, *Untersuchungen über das Officium der Prätorianpräfektur seit Diokletian*, Wien 1922 (reed., Amsterdam 1962), s. 57; W. Enßlin, *Primiscrinus*, [w:] RE Suppl. VIII (1956), col. 624-628; A. Demandt, op. cit., col. 640-641; C. Gizewski, *Adiutor*, [w:] DNP I, col. 114; R. Scharf, op. cit., s. 96 i n..

²¹ Por. H. Thedenat, *a libellis*, [w:] DS III, s. 1174-1175; H. Humbert, *subscribendarius*, [w:] DS IV, 2, s. 1550.; A. v. Premerstein, *a libellis*, [w:] RE XIII, 1, col. 25-26; C. Gizewski, *Libellis*, a, [w:] DNP VII, col. 134.

²² Na temat *exceptores*, którzy nie zawsze byli jedynie stenografami, ale i pełnili ważniejsze funkcje w różnych urzędach zob. H.C. Teitler, *Notarii and exceptores. An Inquiry into Role and Significance of Shorthand Writers in the Imperial and Ecclesiastical Bureaucracy of the Roman Empire from the Early Principate to c. 450 A.D.*, Amsterdam 1985, zwłaszcza s. 73-81. Por. też syntetycznie A. Fiebigler, *Exceptor*, [w:] RE VI, 2, col. 1565-1566; A. Giardina, op. cit., s. 84; Ch. Gizewski, *Exceptor*, [w:] DNP IV, col. 334.

eorum) oraz grupy niższych urzędników (*exceptores et ceteros officiales*)²³. Nie odbiegał on zatem zasadniczo od składu urzędów administracji cesarskiej znanych już za pryncypatu, w stosunku do których nowością było pojawienie się w ciągu IV w. urzędów *numerarii* oraz *adiutores*²⁴.

Odrębny charakter miała organizacja administracji w wypadku *dux Arabiae*, który pełnił również funkcję gubernatora cywilnego w stopniu *praeses*²⁵. Posiadał on odrębne urzędy jako *dux* i jako *praeses* (Not. Dig. Or. XXXVII 36, 43)²⁶. Przy czym jego *officium* jako dowódcy wojskowego zorganizowane było podobnie jak w wypadku innych dukatów.

Mimo szczególnej pozycji dowódcy wojskowego w prowincji Egiptu – *comes limitis Aegypti*, który z racji istotnego znaczenia tej prowincji stał wyżej w hierarchii od „zwykłych” *duces*, jego kancelaria zbudowana była analogicznie (Not. Dig. Or. XXVIII)²⁷.

Pewna odrębność występowała zaś w wypadku również cieszącego się wyższym statusem zarządcy prowincji Izaurii – *comes per Isauriam* (Not. Dig. Or. XXIX). W tym urzędzie pojawia się *cornicularius* (szef kancelarii)²⁸, obok *commentariensis* wymieniony jest przed księgowym – *numerarius*, któremu

²³ Z uwagi na zniszczenie rękopisów nie znamy pełnego składu urzędu *dux Libyarum* (Not. Dig. Or. XXX). W jego wypadku tekst wzmiankuje jedynie jako podporządkowanych mu: *Numerarius et adiutores eorum, commentariensis, adiutor, a libellis sive subscribendarius, exceptores et ceteros officiales*. Przymuszczałem zwierzchnikiem *officium ducis Libyae* był jak i w wypadku innych dukatów *princeps*.

²⁴ Zob. W. Enßlin, *Numerarius...*, col. 1310; B. Palme, op. cit., zwłaszcza s. 94, 104, 109; R. Scharf, op. cit., s. 100 i n.

²⁵ Gubernatorzy późnoantyczni nosili różne tytuły, a najniższą i najliczniejszą wśród nich grupę stanowili prezesi prowincji. Por. np. A. Hartmann, *Úřední termíny pro správu provincií v theodosiově kodexu*, Sborník Prací Filozofické Fakulty Brněnské Univerzity E 22-23 (1977-1978), s. 239-250. Zob. nt. *praesides* z nowszej literatury poświęcony tym urzędnikom numer rocznika „Antiquite Tardive” 6 (1998): *Les gouverneurs de province dans l'antiquite tardive*, Dossier réuni par J.-M. Carrié et D. Feissel, édité par J.-M. Carrié et N. Duval. J.-M. Carrié opublikował w nim artykuł omawiający najnowszą literaturę im poświęconą, wytyczając dalsze możliwe kierunki badań (*Le gouverneur romain à l'époque tardive, Les directions possibles de l'enquête*, s. 17-30). Na temat prowincji Arabii zob. np. G. W. Bowersock, *Limes Arabicus*, [w:] idem, *Studies on the Eastern Roman Empire: social, economic and administrative history, religion, historiography*, Goldbach 1994, s. 93-102; M. Sartre, *Tris études sur l'Arabie romaine et byzantine*, Coll. Latomus 178, Bruxelles 1982.

²⁶ Najpóźniej za Justyniana I system ten uległ modyfikacjom; por. Nov. Iust. 102. Patrz też inne źródła cytowane przez D. Hoffmanna: *Der Oberbefehl Das Oberbefehl des spätrömischen Heeres in 4. Jahrhundert n. Chr.*, [w:] „Actes du IXe Congrès international d'études les frontières romaines, Mamaia, 6-13 septembre 1972”, ed. par D.M. Pippidi, Bucarest-Köln-Wien 1974, s. 386 p. 36.

²⁷ Z powodu znaczenia dla imperium organizacja administracji w Egipcie zawsze była odrębna od reszty imperium. Zob. dla okresu późnoantycznego z nowszych prac: R.S. Bagnal, *Egypt in Late Antiquity*, Princeton 1993; A.M. De Michelli, *L'amministrazione dell'Egitto bizantino secondo l'Editto XIII*, [w:] *Legislazione, cultura giuridica, prassi dell'impero d'oriente in eta' giustiniana tra passato e futuro, Atti del convegno*, Modena, 21-22 maggio 1998, ed. S. Puliatti e A. Sanguinetti, Milano 2000, s. 417-446 (okres justyniański).

²⁸ A. Fiebiger, *Cornicularii*, [w:] RE IV, col. 1603-1604. Na temat Izaurii zob. z nowszej literatury: B.D. Shaw, *Bandit Highlands and Lowland Peace: The Mountains of Isauria-Cilicia*, Journal of the economic and social history of the Orient 33 (1990), s. 199-233, 237-270 i krótko K. Tomaszczak, *Isauria, Isauri*, [w:] DNP V, col. 1117-1118.

brak *adiutores*²⁹. Wobec *a libellis* w zachowanym tekście *Notitia Dignitatum* brak też sformułowania *sive subsribendarius*. Różnice te wynikały prawdopodobnie ze szczególnego charakteru prowincji Izaurii, gdzie *comes* był nie tylko dowódcą wojskowym ale i zwierzchnikiem administracji cywilnej³⁰. Głównym zaś obowiązkiem gubernatora cywilnego w Cesarstwie późnorzymskim było sprawowanie wymiaru sprawiedliwości³¹. Stąd też wynikać mogła szczególna pozycja urzędników pionu sądowniczego w wypadku komesa Izaurii³².

Jak widać, skład kancelarii „zwykłego” *dux* w Cesarstwie wschodnim nie był rozbudowany – łącznie służyło w niej zaledwie kilkanaście osób. Odpowiadało to zakresowi kompetencji *duces* oraz *comites*, którzy byli w pierwszym rzędzie dowódcami wojskowymi³³.

Kwestię tę można zaprezentować również poprzez analizę insygniów dowódców. W części obejmującej dowódców wojsk terytorialnych, zarówno wschodniej jak i zachodniej części imperium, insygnia te mają kształt map. Zaznaczono na nich symbole umocnionych miejsc stacjonowania głównych oddziałów, z rzadka zwierzęta, niektóre szczegóły topograficzne. Wyobrażenia te są odwzorowaniem występujących w antyku archetypów miast i punktów umocnionych, w postaci m.in. obronnych wież³⁴. Także realia geograficzne nie są oddane z dokładnością znaną mapom antycznym. Mimo prezentowania niektórych szczegółów krajobrazu (rzek, linii brzegowej, gór), ich umiejscowienie oraz umiejscowienie punktów obronnych nie odpowiadają rzeczywistości. Najbliższe realiom topograficznym w wypadku *pars Orientis* są insygnia komesa Izaurii (Not. Dig. Or. XXIX)³⁵. „Mapy” te nie pełniły bowiem w istocie funkcji map, lecz były elementem dekoracyjnym insygniów. Wykonano je zgodnie z późnoantycznymi kanonami sztuki dekoracyjnej i miały one w mniejszym lub większym stopniu charakter symboliczny³⁶. Obok szczegółów geograficznych zamieszczono w ich górnym lewym rogu kwadrat z wyobrażeniem

²⁹ W. Enßlin, *Numerarius...*, col. 1322: „Aus diesen (tj. ‘scrinarii’) gingen die ‘adiutores’ hervor, die wir in der Not. dig. or., bei allen mit Ausnahme des Comes et praeses Isauriae finden”.

³⁰ Zob. prace cytowane przeze mnie w artykule pt. *Status prawny...*, s. 181, p. 5 oraz inne powoływane wyżej w p. 5.

³¹ Por. J. Wiewiorowski, *Udział gubernatorów późnorzymskich w dostawach ‘annona militaris’ w świetle Kodeksu Teodozjańskiego*, [w:] *Podstawy materialne państwa. Zagadnienia historyczno-prawne*, pod. red. D. Bogacza i M. Tkaczuka, Szczecin 2006, s. 3-17 z odwołaniami do dalszej literatury.

³² Patrz też przekrojowe studium na temat organizacji sądownictwa we wschodnim cesarstwie: F. Goria, *La giustizia nell'impero romano d'oriente; organizzazione giudiziaria* [w:] *La giustizia nell'alto medioevo (secoli V-VIII), Settimane di studio del Centro Italiano di Studi sull'alto Medioevo, 7-13 aprile 1994*, 42 (1995), t. I, s. 259-330 i tamże na temat znaczenia pionu sądowniczego we wszystkich urzędach, s. 301 i n.

³³ Zob. prace cytowane w przypisie 5 z dalszymi odwołaniami.

³⁴ Por. P.C. Berger, op. cit., s. 112-113.

³⁵ Ibidem.

³⁶ J.H. Ward, op. cit., s. 408-411. Zob. też nt. symboliki insygniów w *Notitia dignitatum* ostatnio B.M. di Dario, *La Notitia Dignitatum. Immagini e simboli del Tardo Impero Romano*, Padova 2006 (jednak bez uwag nt. insygniów *duces* i *comites*).

najprawdopodobniej *liber mandatorum* (księgi instrukcji cesarskich), wraz z informacją o przynależności *duces* do *comites primi ordinis*³⁷ oraz zrolowanego oficjalnego listu cesarskiego z powołaniem na stanowisko (*codicillus*, κωδικίλλιον lub κωδικέλλος) w kolorze żółtym³⁸. Odmienne wyobrażenie zawierają insygnia *comites: limitis Aegypti i per Isauriam* (Not. Dig. Or. XXVIII i XXIX). Ukazano na nich stoły przykryte niebieską tkaniną³⁹, na których spoczywają księgi i kodycyle. Poza *comes limitis Aegypti* insygnia dowódców nie zawierają uproszczonych wersji znaków legionowych (Not. Dig. Or. XXVIII).

Odmienności w wypadku insygniów komesów Izaurii i Egiptu związane były zapewne z łączeniem przez obydwu dowódców obowiązków gubernatora cywilnego i dowódcy wojskowego. Wyobrażał je przykryty niebieską tkaniną stół, symbolizujący zakres ich kompetencji administracyjnych i sądowniczych⁴⁰. Stół taki występował w insygniach większości urzędników wschodniego cesarstwa, z wyjątkiem m.in. *duces* oraz w insygniach większości urzędników na Zachodzie, oprócz wikariusza Brytanii i dowódców wojskowych w stopniu *comites*.

Skład *officium ducis* ulegał zmianom w V i VI w.

W sztabie *dux* prowincji Arabii wymieniony został w 411 r. *primecarius*, zaufany adiutant oficera, znany również w innych źródłach jako *domesticus*⁴¹.

³⁷ A zatem do *spectabiles*. Por. *generalia* O. Seeck, *Codicillus*, [w:] RE IV, col. 179-183, zwłaszcza col. 180; L. Wenger, *Die Quellen des römischen Rechts*, Wien 1953, s. 425-426; P.C. Berger, op. cit., s. 191-195. Analogicznie V. Marotta, *Mandata Principum*, Torino 1991, passim (m.in. nt. ułożenia wyobrażenia księgi z *liber mandatorum* s. 10 n., 39 n., z dalszą literaturą). Na temat wątpliwości wokół rozszyfrowania skrótu *Fl. intall. com. ord. Pr.*, umieszczonego na kodeksie zob. ostatnio R. Scharf., op. cit., s. 72 i n. Na temat komesów zob. też jego pracę pt. *Comites und comitiva primi ordinis*, Mainz 1994, zwłaszcza s. 40-41.

³⁸ Por. *generalia*: O. Karlowa, op. cit., s. 870; O. Seeck, *Codicillus...*, passim; A.H.M. Jones, op. cit., s. 530 in.; F. Dölger, J. Karayannopoulos, *Byzantinische Urkundlehre*, München 1968, s. 113-115; P.C. Berger, op. cit., s. 175-183; A. Kazhdan, *Codicils*, [w:] ODB I, s. 476. Osoba pełniąca służbę na niższych stanowiskach, określaną po prostu jako *militia*, otrzymywała *probatoria* wystawiane przez urzędników *scrinii* cesarskich. W praktyce zasada ta nie zawsze była utrzymywana. Zob. K.L. Noethlichs, *Beamten und Dienstvergehen...*, s. 20 i n.

³⁹ Taka forma wyobrażenia występuje w części zachowanych manuskryptów *Notitia Dignitatum*; por. P.C. Berger, op. cit., s. 196-197.

⁴⁰ Ibidem, s. 123-124 i 196-197. Por. też E. Polaschek, op. cit., col. 1107. Zob. tutaj nt. znaczenia wyobrażenia stołu i próba rekonstrukcji przyczyn jego upowszechniania. R. Scharf, *Comites...*, s. 44 n. Odmienne od P.C. Berger według niego „Möglicherweise ist der Tisch ein altes Rangkriterium das den Kreis der Inhaber auf die Zeit vor der Mitte der 4. Jahrhunderts beschränkt”.

⁴¹ Por. W. Enßlin, *Primecarius*, [w:] RE Suppl. VIII, col. 614-624, zwłaszcza col. 617-619, z odnośnikami do wydania źródła. Patrz też na ich temat: R. Grosse, op. cit., s. 120-123; R. Guillard, *Le Primicier* (ὁ πριμικήριος), *Le Grand Primicier* (ὁ μέγας πριμικήριος), [w:] idem, *Recherches...*, t. I, s. 300-332; K.L. Noethlichs, *Primecarius*, [w:] *Realexicon für Antike und Christentum*, t. XV, Stuttgart 1982, col. 1151-1152; A. Kazhdan, *Primekarios*, [w:] ODB III, s. 1719-1720; K. Groß-Albenhausen, *Primecarius*, [w:] DNP X, col. 326. W encyklopedycznym skrócie stopnie wojskowe w armii późnorzymskiej, w tym *primecarius* na przykładzie zachodniego cesarstwa omówił w piśmiennictwie polskim M. Wilczyński, *Germanie w służbie zachodniorzymskiej w V w.n.e. Studium historyczno-prosopograficzne*, Kraków 2001, s. 36-40.

Niepełne dane na temat składu kancelarii dowódcy tego stopnia przynosi konstytucja z 417 r., skierowana do Witaliana, *dux Libyae* (PLRE II, Vitalianus 1)⁴².

Wśród osób, którym pod groźbą kary 10 funtów złota zakazano powtórznego sprawowania funkcji, wymienieni zostali w niej: *numerarii*, *domesticii*, *scriniarii* i *adiutores*⁴³. Ta sama kara groziła urzędnikom, którzy mieli zapewnić ponowne uzyskanie tego samego stanowiska. Obok *numerarii* i *adiutores*, znanych z *Notitia dignitatum*, w wykazie pojawili się zatem: *domesticus*, *adiutant dux*⁴⁴, oraz *scriniarius*, sekretarz⁴⁵. W Kodeksie Justyniańskim fragment tej konstytucji został zmodyfikowany, wymieniono jedynie adiutanta dowódcy.

Poza ogólnymi wskazówkami w źródłach, iż *officium* przy dowództwach wojsk prowincjonalnych istniało⁴⁶, szczegółowe dane na temat *officium ducis* przynosi dopiero konstytucja Anastazjusza I, datowana na 501 r., dotycząca urzędu Daniela, *dux Pentapolis* w afrykańskiej Cyrenaice (PLRE II, Danielus 4)⁴⁷. Jego kancelaria liczyła 40 osób, którzy otrzymywali łącznie 40 *annonae* i 40 *capita* do podziału (tj. poniżej 400 solidów)⁴⁸, poza *stellatura*, czyli zwyczajowymi opłatami (*de facto* łapówkami) od żołnierzy⁴⁹. W nawia-

⁴² CTh. VIII 1, 16 = ze zmianami C. I 51, 6.

⁴³ *Nemo de numerariis tui officii seu domesticis vel scriniariis sive adiutoribus post completum sui temporis actum ad eandem rursus sollicitudinem audeat adspirare (...)*. Regulacja ta dotyczyła zatem urzędników podporządkowanych *numerarii* (oprócz *domesticus*). Por. W. Enßlin, *Numerarius...*, col. 1322.

⁴⁴ *Domesticus ducis* wzmiankowany był co prawda już wcześniej w konstytucji z 382 r. CTh. IX 27, 3 (=C. IX 27, 1 z językowymi poprawkami). Skierowana była do *Matronianusa*, ówczesnego *dux et praeses Sardiniae* (tak wg CTh) lub *Isauriae* (tak wg C) i określała kary za nadużycia wobec mieszkańców prowincji dla byłego *dux Natalisa* (PLRE I: Matronianus 2, Natalis). Jako sprawcy nadużyć wymieniony został też jego *domesticus*, *manipularius* – żołnierz oraz służący – *minister*. Z tekstu tego nie wynika jednak, aby *domesticus* był traktowany już wówczas jako członek *officium dux Natalisa*.

⁴⁵ Na temat urzędników *scriniarii*, por. np. O. Seeck, *Scrinium* [w:] RE, I A 3, col. 893-903, a zwłaszcza col. 901-902; Ch. Gizewski, *Scrinium*, [w:] DNP XI, col. 306-308. *Scriniarii* w urzędach prowincjonalnych dowódców wojskowych znani są z szeregu źródeł papiusowych z terenu Egiptu. Por. W. Enßlin, *Numerarius...*, col. 1323.

⁴⁶ Zob. np. wcześniejsza CTh. VII 4, 30 z 409 r. (= C. XII 37, 13) czy Nov. Theod. 24 z 423 r. (fr. 3 *in fine*). Na temat pierwszej z tych konstytucji zob. szerzej A. Cerati, *Caractère annonaire et assiette de l'impôt foncier au Bas-Empire*, Paris 1975, p. 86 do s. 176; B. Isaac, *The Limits of Empire: The Roman Army in the East*, Oxford 1992, s. 287; A. Dębiński, *Sacrilegium w prawie rzymskim*, Lublin 1995, s. 147-149.

⁴⁷ SEG IX, nr 356 z 501 r. (Ptolemais). Fragment tej konstytucji odnaleziono również w miejscowości Taucheira, także położonej w starożytnej prowincji *Libya Pentapolis* – SEG IX 414.

⁴⁸ W tekście wymieniono 40 *annonae* i 40 *capita*; nie podano dokładnej wysokości świadczeń w solidach, gdyż wartość *annonae* i *capita* była zmienna. Można założyć, iż uposażenie przewidziane w konstytucji Anastazjusza I dzielone był analogicznie jak uposażenie urzędników dukatów w Afryce w czasach justyniańskich – C. I 27, 2 z 534 r. Zob. W. Enßlin, *Numerarius...*, col. 1323.

⁴⁹ Por. *sportula* – m.in. napiwek, pobierany zwyczajowo przez oficerów. W późnym antyku ta ostatnia forma uzyskiwania dochodów była dopuszczalna, w odróżnieniu od surowego ustawodawstwa okresu pryncypatu. *Sportula* i *stellatura* w niewielkim stopniu podlegały prawnym regulacjom. Por. Hug, *Sportula*, [w:] RE III, a 2, col. 1883-1886; A.R. Neumann, *Stellatura*, [w:] RE, Suppl. X,

sach podano – jeśli była określona – wysokość rocznych „podarunków” od żołnierzy. W skład kancelarii wchodził:

- *adessor*, doradca prawny (54 solidy); służył fachową poradą różnym urzędnikom wojskowym i cywilnym sprawującym funkcje sędownicze⁵⁰;
- *domesticus* (26 solidów)⁵¹;
- *cancellarius*, pierwotnie odźwierny, wpływowy urzędnik kontrolujący dostęp do sądu *ducis* (24 solidy)⁵²;
- *decanus*, podoficer dowodzący oddziałem złożonym z ok. 10 żołnierzy⁵³;
- *subscribendarius*, prywatny sekretarz;
- *spatharus*, osobisty strażnik;
- *bucinator*, trębacz⁵⁴;
- 15 posłańców, 5 odźwiernych, 7 strażników więziennych (uzyskujący łącznie 180 solidów)⁵⁵.

col. 923-924. Na temat „korupcyjnej” terminologii greckiej i łacińskiej okresu późnego cesarstwa zob. R. MacMullen, *Roman Bureaucratise*, *Traditio* 18 (1962), zwłaszcza s. 366-367. Generalia na dochodów oficerów zob. też. P. Southern, K.R. Dixon, op. cit., s. 81-82. Duże znaczenie we wschodnim cesarstwie miała nowela Teodozjusza II z 443 r., która usankcjonowała zasadę, że *dux* i jego podwładni otrzymywali łącznie 1/12 dostaw przeznaczonych dla podporządkowanych sobie oddziałów. Zob. na jej temat J. Wiewiorowski, *Początki osadnictwa wojskowego 'limitanei' nad dolnym Dunajem. Refleksje na podstawie noweli 24 cesarza Teodozjusza II z 443 r.*, [w:] *Studia z historii ustroju i prawa. Księga dedykowana Profesorowi Jerzemu Walachowiczowi*, pod. red. H. Olszewskiego, Poznań 2002, s. 461-478. SEG IX, nr 356 § 6 mówi również o prawie *dux* do 1/12 części łupów wojennych. Za Justyniana I. zasady te uległy jak się zdaje zmianom, przez wprowadzenie uposażenia płatnego w pieniądzu (1582 solidy rocznie dla *dux* i jego najbliższej służby), co poświęcone jest przez C. I 27, 2: 9, 18, 20, 23, 26, 29, 32. W literaturze sugeruje się, że pomimo tego wynagrodzenie *duces* było w praktyce dwukrotnie wyższe ze względu na łapówki.

⁵⁰ Na ich temat por. O. Seeck, *Adessor*, [w:] RE I, col. 423-426; R. Grosse, op. cit., s. 191-192; A.H.M. Jones, op. cit., s. 500-501, 603; W. Litewski, op. cit., s. 80; H. Hausmaniger, *Adessor*, [w:] DNP I, col. 132. Urzędnikom zapewniającym obsługę prawną sądów poświęcono osobny tytuł w kodeksie justyniańskim (C. I 51: *De adessoribus et domesticis et cancellariis iudicum*). Powtórzono w nim poświęcone tej grupie konstytucje z kodeksu teodozjańskiego i dodano akty prawne pominięte w tym zbiorze. Patrz też opinie prawników rzymskich na temat roli *adessores*: D. I 22: *De officio adessorum*.

⁵¹ Nie wydaje się wiarygodny fragment inskrypcji mówiący o tym, że adiutant uzyskiwał aż 126 solidów. Zapis ten mógł być wynikiem błędu kamieniarza. Adiutant stał w hierarchii niżej od assessora, a ten uzyskiwał z pewnością ok. 54-56 solidów. Analogicznie P. Krüger, *Kritik des justinianischen Codex*, Berlin 1867, s. 199. Odmiennie A.H.M. Jones, op. cit., s. 598-599.

⁵² Por. O. Seeck, *Cancellarius*, [w:] RE III, col. 1456-1459; R. Grosse, op. cit., s. 131; C. Gizewski, *Cancellarius*, [w:] DNP II, col. 960.

⁵³ Określano też tak wysokiego oficera floty i od IV w. niskiego urzędnika pałacowego. Zob. O. Fiebiger, *Decanus* nr 1, [w:] RE IV, col. 2245-2246; O. Seeck, *Decanus* Nr 2, [w:] ibidem, col. 2246; Y. Le Bohec, *Decanus*, [w:] DNP III, col. 341.

⁵⁴ Por. A. von Domaszewski, *Bucinator*, [w:] RE III, col. 986-987; Y. Le Bohec, *Bucinator*, [w:] DNP II, col. 813.

⁵⁵ SEG IX, 356 § 13, wers 66 używa wprawdzie tylko sformułowania: *ἀνθρωποι τοῦ δοῦκος* które mogło odnosić się do grona bliskich współpracowników dowódcy, znanych też z innych analizowanych wyżej źródeł – CTh. VIII 1, 16 = C. I 51, 6 (z 417 r.); CTh. IX 27, 3 = C. IX 27, 1 (z 382 r.). Uwzględnić jednak należy szczegółowe wyliczenie żołnierzy wyznaczonych do służby *ducis* w § 8 tej konstytucji. Określała ona również, że żołnierze dobierani mieli być losowo ze wszystkich jednostek a nie z jednej. Wskazywała także, że żołnierze ci mieli należeć do *scholli cir-*

Podczas analizy tekstu konstytucji zauważyć można, że wyraźnie wyodrębnieni zostali urzędnicy pełniący funkcje w ramach wymiaru sprawiedliwości, co wskazywać może na znaczenie tej „sekcji” urzędu⁵⁶.

Osobno jako uprawnieni do *stellatura* wymienieni zostali też w niej *numerarius* oraz podporządkowany mu *primiscrinus*. Przewidziano dla nich rocznie sporą sumę „podarunków”, poza przypadającymi im kwotami wypłacanymi jako równowartość racji żywnościowych i paszy dla koni⁵⁷. *Numerarius* i *primiscrinus* uzyskiwali za transport i wydawanie *annona* i *capita* po 1 solidzie (co miesiąc; podobnie jak zajmujący się głównie aprowizacją podoficerowie *actuarius* i *optio*⁵⁸), za sporządzenie i wydanie aktu mianowania po 1 solidzie od żołnierza, pieniądze na papier (*chartaticum*, czyli składka na koszty biurowe), od każdej jednostki wojskowej *castresiani* (*limitanei*) po 6 solidów (czego zakazywano z kolei wobec żołnierzy armii polowej). Za sporządzenie raz na 4 miesiące stanu osobowego jednostek (*quadrimenstrui breves*)⁵⁹ otrzymywali oni ponadto 4 solidy. Wysokość świadczeń zależała więc od ilości jednostek i ich stanu osobowego. Zapewne współpracowało z nimi dalszych 4 kancelistów i stąd ogólna liczba urzędników *officium dux Pentapolis* wynosiła, jak wskazuje analizowana konstytucja cesarska, około 40 osób. Dodatkowo z okazji nowego roku wypłacano łącznie wszystkim urzędnikom 161 solidów z tytułu *καλανδικά* (*strena*)⁶⁰.

Dochody urzędników służących w kancelarii *dux Pentapolis* nie były wygórowane, jeśli podzielimy je przez liczbę służących w urzędzie osób (średnio po 10 solidów – pomijając *numerarius* i *primiscrinus*). Były one też bardzo zróżnicowane w zależności od pełnionych funkcji. Oceniając wysokość uposażeń wspomnianych kancelistów, warto pamiętać, że 1-2 solidy wystarczały na skromne roczne utrzymanie, a 50 drobnych monet (*folles*) na dzienne utrzymanie dziewczyny ze średniozamożnej rodziny w Konstantynopolu (1 solidus = 1200 *folles* w 539 r.)⁶¹.

citorum lub niższych od nich stopniem oraz że wyznaczani do służby przy dowódcy nie mogli być żołnierze, którzy mieli inne obowiązki. Żołnierze ci byli zwolnieni od obowiązku kopania rowu naokoło obozu (*fossatum*). Według omawianego fragmentu zajmować się tym miała reszta żołnierzy. Na temat *circitores* zob. niżej.

⁵⁶ SEG IX, nr 356 § 9.

⁵⁷ Ibidem, § 14. Por. R. Grosse, op. cit., s. 129-130; W. Enßlin, *Numerarius...*, col. 1322 z dyskusją na temat istotnego znaczenia tego fragmentu.

⁵⁸ Por. O. Seeck, *Actarius* nr 3, [w:] RE I, col. 301-302; A.H.M. Jones, op. cit., s. 626-628, 672-674; C. Gizewski, *Actarius*, [w:] DNP I, col. 93. W okresie późnoantycznym byli oni urzędnikami cywilnymi, podporządkowanymi *magistri militum*. Por. F. Lammert, *optio*, [w:] RE XVIII, 1, col. 806-811; A.H.M. Jones, op. cit., s. 626-627, 665, 673. Sporne pozostaje to, czy w okresie późnoantycznym byli oni żołnierzami (tak: F. Lammert, op. cit.), czy też urzędnikami cywilnymi (tak A.H.M. Jones, op. cit.).

⁵⁹ Zob. na ten temat R. Grosse, op. cit., s. 159-160; J. Karayannopoulos, *Das Finanzwesen des frühbyzantinischen Staates*, München 1958, s. 101.

⁶⁰ SEG IX, nr 356 § 14, 69/70. Zob. P. Krüger, op. cit., s. 200; Ch. Kelly, *Ruling...*, s. 153. Na temat *καλανδικά* (*strena*) zob. też A. Berger, *Encyclopedic...*, s. 719; J. Karayannopoulos, op. cit., s. 174.

⁶¹ Za: G. Ravegnani, *Soldati di Bisanzio in età Giustiniana*, Roma 1988, s. 113. Na temat wieloznacznego terminu *folles* por. M. Salamon, *Numizmatyka*, [w:] *Vademecum historyka starożytnej Grecji i Rzymu*, red. E. Wipszycka, t. III, Warszawa 1999, s. 557-558.

Niewiele informacji na temat składu urzędów *duces* przynoszą inne konstytucje z okresu panowania Anastazjusza I. Wywnioskować z nich można jednak, że kancelarie te zorganizowane były podobnie⁶².

W literaturze dowodzą na podstawie jednej z nich – w powiązaniu z treścią konstytucji z Cyrenaiki, w której *numerarius* i *primiscrinus* wymienieni zostali po grupie osobistych współpracowników *ducis* – że urzędnicy ci nie wchodziłi w skład kancelarii *dux*⁶³.

W treści tej konstytucji istnieje rozróżnienie między *duciani* i *scriniarii*. Termin ten mógł być określeniem urzędników skrinii (*numerarius*, *primiscrinus*). Obydwu grupom zakazywano pobierania zwyczajowych środków od żołnierzy, poza ich ustalone uposażenie⁶⁴. Koncepcja ta nie uwzględnia jednak tego, że *numerarius* był urzędnikiem *officium dux* zarówno według *Notitia Dignitatum*, jak i według innych analizowanych wyżej źródeł, a *primiscrinus* był mu bez wątpienia podporządkowany⁶⁵. Ponadto według wielu konstytucji, w tym konstytucji dotyczącej Cyrenaiki, obydwaj uzyskiwali *annona* i *capitus*, jak inni urzędnicy⁶⁶. Bezpośredni współpracownicy *dux Pentapolis* utrzymywać się zaś mieli tylko z „podarunków” żołnierskich. Termin *scriniarii* w analizowanej konstytucji dotyczyć natomiast mógł urzędników wyższego szczebla, na przykład w urzędach zwierzchników wojskowych *duces* z terenu Syrii, *magistri militum: praesentalis I i II*, oraz *per Orientem*⁶⁷. Według jednego z wcześniejszych źródeł urzędnicy kancelarii *magistri militum* dopuszczali się nadużyć wobec żołnierzy podporządkowanych *duces*, co mogło być później zwyczajowo tolerowane⁶⁸.

⁶² Syria (E. Littmann, D. Magie jr, D.R. Stuart, *Syria Publications of the Princeton University archeological expedition to Syria in 1904-5 and 1909, Division III. Greek and Latin Inscriptions, section A, Southern Syria*, Leiden 1921, nr 20 i 562); Palestyna (A. Alt, *Die griechische Inschriften von Palästina Tertia*, Wiss. Veröffentlich. Deutsch.-Turk. Denkmalschutzkommando 2, Berlin 1921, nr 1-4); D. Feissel, *Une constitution d'Anastase Ier (491-518) sur l'administration militaire des duchés d'Orient: l'exemplaire de Qasr el-Hallabat*, BSNEF 1992(1994), s. 213-216; J. Marcillet-Joubert, *Recherches au Qasr el Hallabat*, Annual of the Department of Antiquities Jordan 24 (1980), s. 121-124 (Jordania).

⁶³ P. Krüger, op. cit., s. 205-206, z omówieniem konstytucji znanej z inskrypcji odnalezionej w Syrii; por. przyp. poprzedni.

⁶⁴ Analogicznie: R. Grosse, op. cit., s. 129.

⁶⁵ Zob. też analizowana niżej C. I 27, 2 z 534 r.

⁶⁶ Por. też CTh. VIII 1, 3 z 333 r.; CTh. VIII 1, 10 z 365 r.

⁶⁷ Por. Not. Dig. Or.: V 68-74; VI 70-77; VII 59-67. P. Krüger, op. cit., s. 205-206 powołał przykłady stosowania terminu *scrinia* w *Notitia Dignitatum*, uzupełniając je jeszcze o przykład prokonsula Azji (Not. Dig. Or. XX 9-18). Uznał go za dowód na to, że *numerarius* i jego podwładni nadzorowali finanse urzędu *ducis*, tak jak w przypadku kancelarii wyższych dowódców. Uwaga ta jednak jest bez większej doniosłości, gdyż była to zwykła funkcja urzędników pionu finansowego. Na temat *magistri militum* zob. z nowszej literatury ogólnej szerzej P. Richardot, op. cit., s. 50-53 oraz z opracowań szczegółowych: A.E.R. Boak, *The Roman Magistri in the Civil and Military Service of the Empire*, Harvard Studies in Classical Philology 26 (1915), zwłaszcza s. 117-162; R. Guiland, *Les termes désignant le commandant en chef des armées byzantines*, [w:] idem, *Recherches...*, s. 380-404; idem, *Maîtres de la Milice*, [w:] idem, *Titres...*, V; A. Demandt, op. cit., passim; J. Durliat, *Magister militum – stratelates dans l'empire Byzantin*, ByzZ 72 (1979), s. 306-320.

⁶⁸ Nov. Theod. 24, 3 z 443 r.

Przeciwko temu wnioskowi przemawiałyby tylko to, iż obydwie grupy oficjałów wymienione zostały w jednym tekście, którego adresat pozostaje nieznany. Wydaje się, że konstytucja ta skierowana była do *dux*; nie jest jednak wykluczone, że jej adresatem był *magister militum*. Gdyby tak było w istocie, nie zaskakiwałoby uwzględnienie w jej treści zarówno urzędników kancelarii dowódców niższego, jak i wyższego szczebla.

Kolejnym źródłem, które pośrednio wskazuje na skład *officium ducis* wschodniego cesarstwa, jest konstytucja Justyniana I z 534 r. ustanawiająca zarząd prefektury Afryki⁶⁹. W jej świetle skład urzędu 5 powołanych tamże urzędów *duces* był odmienny niż skład znany z *Notitia Dignitatum* i częściowo podobny do rozwiązań z czasów Anastazjusza I. Część urzędników nosiła stopnie wojskowe znane w jednostkach bojowych, lecz trudno niekiedy ustalić ich funkcje w urzędzie⁷⁰. *Officium ducis* tworzyło następujących 41 kancelistów, na których przypadało łącznie według tekstu konstytucji 674 solidy (wyrażonych w *annona* i *capita*), którego wysokość różnicowano w zależności od pozycji urzędnika⁷¹. Co ciekawe, z podsumowania uposażeń kancelistów wynika, że uzyskiwali oni mniej – 319 solidów. I ta kwota wydaje się być bliższa prawdzie przez porównanie ze źródłami na temat uposażeń kancelistów w innych urzędach prowincjonalnych z czasów justyniańskich⁷².

⁶⁹ C. I 27, 2, 20-34, z 534 r. Patrz na jej temat P. Krüger, op. cit., s. 178-186; S. Puliatti, *Ricerche sulla legislazione regionale di Giustiniano. Io statuto civile e l'ordinamento militare della prefettura africana*, Milano 1980, s. 102-116, a na temat officium zwłaszcza s. 114-116. Zob. też z perspektywy odkryć archeologicznych na temat bizantyńskiej Afryki D. Pringle, *The Defence of Byzantine Africa from Justinian to the Arabian Conquest: An Account of the Military History and Archeology of the African Provinces in the Sixth and Seventh Centuries*, Part 1-2, BAR IS 99, Oxford 1981 oraz ostatnio C. Zuckermann, *La haute hiérarchie militaire en Afrique Byzantine*, *AnTard* 10 (2002), s. 169-175. Ze starszej literatury patrz też aktualna w części praca C. Diehl'a, *L'Afrique Byzantine. Histoire de la domination Byzantine en Afrique (533-709)*, Paris 1896, s. 14-23. Na temat początków prefektury w Afryce pisał też z polskich badaczy J. Prostko-Prostyński, *Zum Datum und Einrichtung der afrikanischen Prätorianpräfektur durch kaiser Justinian I*, *ByzZ* 91 (1998), s. 423-434.

⁷⁰ Zob. ogólnie na temat stopni wojskowych w armii późnego cesarstwa w polskim piśmiennictwie M. Wilczyński, op. cit., s. 36-40.

⁷¹ W tekście przyjęto wycięcie w *annona* i *capita*, przyjmując 5 solidów za 1 *annonę* i 4 solidy za 1 *capitum*. Obszerny wykaz literatury poświęcony spornemu zagadnieniu *annona militaris*, czy szerzej dochodów żołnierskich dałem w artykule pt. *Początki osadnictwa...*, s. 470-471, zwłaszcza p. 27-29 i 33. Zob. też P. Herz, *Organisation und Finanzierung der Spätantiken annona*, [w:] A. Giovannini (ed.), „Nounir la plébe. Actes du colloque tenu a Genève les 28 et 29.IX.1989 en hommage la Denis van Berchem”, Basel 1991, s. 161-188; F. Mitthof, *Annona militaris. Die Heeresversorgung im spätantiken Ägypten. Ein Beitrag zur Verwaltungs- und Heeresgeschichte des Römischen Reiches im 3. bis 6. Jh. n. Chr.*, vol. I-II, Firenze 2001, wraz z odnośnikami do wcześniejszej literatury na s. 28 i n. Pomimo skupienia przez autor uwagi na późnoantycznym Egipcie, szereg jego spostrzeżeń ma charakter ogólny i można je odnieść do innych prowincji cesarstwa.

⁷² Nov. Iust. 24-27 in fine oraz 102, 2: łącznie 144 solidy; Nov. Iust. 31, 2: łącznie 60 solidów; Nov. Iust. 28, 3 i 29, 2: łącznie 447 i 1/3 solida na 100 urzędników. Według Nov. Iust. 103, 1 *proconsul Palaestinae* obowiązany był dzielić się swoim uposażeniem z podległymi mu urzędnikami (20 funtów złota czyli 1584 solidy; przyjmując, że 1 solidus stanowił 1/72 funta – ważył on ok. 4,50-4,54 grama i od końca IV w. zawierał około 99% czystego złota. Zob. M. Salamon, op. cit., s. 561). Z kolei według Ed Iust. 13, 4 na wszystkich urzędników *officii Augustalis* w Egipcie przypadało 1000 solidów.

Oto lista według C I, 27, 2 (w nawiasie podano ich uposażenie przeliczone na solidy):

– *adessor* (56 solidów), pełniący w urzędzie funkcje kierownicze. A zatem odmiennie niż w przypadku aktów prawnych z czasów Anastazjusza I zaliczono go do urzędników kancelarii⁷³. Uzyskiwał on zatem mniej niż *adessor* w urzędach tych wschodnich prowincji imperium, w których nastąpiło po 535 r. skupienie władzy cywilnej i wojskowej w ręku jednego zarządcy prowincji⁷⁴.

– *primecarius* (33 solidy)

– *numerarius* (28 solidów); pomimo ustalenia żołdu otrzymywał nadal zapewne nieformalne „podarunki”⁷⁵

– 4 *ducenarii* (54 solidy – po 13,5 solidy). W okresie późnoantycznym termin *ducenarius* oznaczał urzędnika zajmującego się kwestiami finansowymi i w urzędzie *dux* spełniającym przypuszczalnie część funkcji dawnego *commentariensis*⁷⁶. Z kolei w jednostkach bojowych *ducenarius* oznaczał podoficera dowodzącego 200 ludźmi i stąd wyższego stopniem niż dawny *centurion* i *centenarius*; uzyskiwał on w jednostkach wojskowych w VI w. równowartość 25 solidów⁷⁷

– 6 *centenarii*, pełniących prawdopodobnie funkcje zbliżone do *ducenarii*⁷⁸ (36 solidów – po 6 solidów). Ten podoficer w jednostkach bojowych był odpowiednikiem dawnego *centuriona*, lecz o niższym statusie i mniejszych obowiązkach, uzyskiwał on w jednostkach wojskowych w VI w. rocznie równowartość 17,5 solidów

– 8 *biarchi*, pełniących najprawdopodobniej, jak w jednostkach bojowych, funkcje podoficerów służb aprowizacyjnych (40 solidów – po 5 solidów)⁷⁹

⁷³ Na jego funkcje zwierzchnie w urzędzie wskazują występujące w tekście konstytucji sformułowania: *Adessori ducis et officio eius hominibus quadraginta annonae* etc. (C. I 27, 2. 21, 24, 27, 30, 33) oraz ujęcie uposażenia *adessores* w formie analogicznej jak innych urzędników kancelarii w *annona* i *capita*.

⁷⁴ Według Nov. Iust. 24-27 *in fine*, 31, 2 *assessores* uzyskiwali 72 solidy; według Nov. Iust. 28, 3 i 29, 2: 72 solidy; według Nov. Iust. 30, 6, i 102, 2: 144 solidy. Z kolei według Ed. Iust. 13, 3 *assessor* w ważnym urzędzie prefekta Augustalis w Egipcie uzyskiwał aż 5 funtów złota (czyli 360 solidów, przyjmując, że 1 solidus był 1/72 częścią funta). Patrz też niżej, s.v. *adessor*. Na temat reform zarządu prowincjonalnego za Justyniana I, wraz z odwołaniami bibliograficznymi pisałem w artykule pt. *Quaestor Iustinianus exercitus i jego kompetencje wobec wojska*, [w:] *Współczesna romanistyka prawnicza w Polsce*, pod. red. A. Dębińskiego, M. Wójcik, Lublin 2004, s. 301-322. W ich wyniku znoszono dotychczasowy model rozdziału władzy cywilnej i wojskowej na szczeblu prowincjonalnym i ustanawiano nowych administratorów obdarzonych pełnią władzy w danej prowincji lub na danym obszarze.

⁷⁵ Z enigmatycznego zapisu na papirusie wiadomo, że *numerarius ducis et Augustalis Thebaios* otrzymywał 6 solidów tytułem stellatury z Antaiopolis. Por. W. Enßlin, *Numerarius...*, col. 1323.

⁷⁶ Por. O. Seeck, *Ducenarius*, [w:] RE V, col. 1752-1754; R. Grosse, op. cit., s. 118-119, 132; C. Gizewski, *Ducenarius*, [w:] DNP III, col. 830.

⁷⁷ Ranga *ducenarius* uzyskiwana była też przez niektórych urzędników wraz z odejściem ze służby cesarskiej. Zob. ibidem. Na temat *centenarius* w okresie późnoantycznym zob. też H. Krug, *Untersuchungen zum Amt des „centenarius“ – Schultheiss*, I Teil, ZSS GA 87 (1970), s. 1-10.

⁷⁸ Zob. R. Grosse, op. cit., s. 132.

⁷⁹ Zob. ibidem, s. 114-115; A.H.M. Jones, op. cit., s. 634, 674, 675.

– 9 *circitores*, pełniących zapewne i w urzędzie funkcję podoficerów służby wartowniczej. W porównaniu z omówionymi wyżej regulacjami Anastazjusza I, wydaje się, że mogli być oni też posłańcami lub wykonywać inne zadania zlecone im przez dowódcę, spełniając część funkcji dawnego *commentariensis*⁸⁰ (45 solidów – po 5 solidów). W jednostkach bojowych uzyskiwali oni w VI w. rocznie równowartość 15 solidów

– 11 *semisales*, wykonujących być może zadania analogiczne jak *circitores* (odpowiadający dzisiejszemu starszemu szeregowemu)⁸¹ (27 solidów – po ok. 2,5 solida). W jednostkach bojowych uzyskiwali oni w VI w. rocznie równowartość 12,5 solidów.

Wobec milczenia źródeł trudno ustalić, czy analogiczne rozwiązania nie były przyjęte w czasach justyniańskich i w innych częściach imperium. Organizacja prefektury Afryki była oparta na tradycyjnym dla późnego cesarstwa rzymskiego rozdziale kompetencji cywilnych i wojskowych. Wskazywałoby to, że rozwiązania wprowadzone w Afryce mogły być podobne do obowiązujących wcześniej we wschodnich prowincjach cesarstwa. Przeciwno tej koncepcji przemawiałoby jedynie odmienne niż we wcześniejszych regulacjach Anastazjusza I uregulowanie statusu *adseors*. Wnioskować można zatem, że urzędy *duces* zorganizowane były, najpóźniej w czasach justyniańskich, w podobny sposób do dukatów prefektury Afryki. Prawdopodobnie funkcjonowały one w zbliżonym kształcie i w okresie późniejszym do VII w., oczywiście tam gdzie istniały tradycyjne dukaty⁸². Przełom VI i VII w. jest powszechnie w literaturze przyjmowaną cezurą między okresem późnorzymskim (czy wczesnobizantyńskim) a, szerzej, późnoantycznym w historii państwowości bizantyńskiej. Po okresie zaburzeń politycznych i militarnych w drugiej połowie VI i zwłaszcza wieku VII wyłaniać się zaczął bizantyński model organizacji państwa – będący pomimo kontynuacji modelu późnorzymskiego – już jakościowo odmiennym systemem, zwłaszcza na poziomie zarządu prowincjonalnego⁸³. Nie było już w nim miejsca na tradycyjnych *duces* czy *comites provinciarum* oraz ich kancelarie, a nowymi jednostkami administracyjnymi – *temami*, zarządzali za pomocą kancelarii *strategosi*, skupiający na terenie *temu* pełnię władzy cywilnej i wojskowej.

⁸⁰ W jednostkach wojskowych był to najniższy stopniem podoficer, w służbie wartowniczej, odpowiadający dawnym draconarii i heroldom. Por. A. Fiebiger, *Draconarius*, [w:] RE V, col. 1634; R. Grosse, op. cit., s. 112-114, 124-125, 132; A.H.M. Jones, op. cit., s. 31, 617, 634, 647, 674, 675.

⁸¹ Por. R. Grosse, op. cit., s. 110-111.

⁸² Jak wskazałem wyżej, w części prowincji wschodniej części państwa wprowadzane były po 535 r. reformy modyfikujące tradycyjny model administracji prowincjonalnej, z podziałem władzy w prowincji między gubernatorem cywilnym a dowódcą wojsk prowincjonalnych. Prowadziły one m.in. do likwidacji tradycyjnych dukatów.

⁸³ Zob. szerzej wraz z odwołaniami do dalszej literatury J. Wiewiorowski, *Quaestor...*, s. 313-314.

Przeprowadzona analiza pozwala na sformułowanie następujących wniosków:

1. Zwraca uwagę znaczny wzrost liczby kancelistów na przestrzeni około 100 lat w porównaniu do stanu według *Notitia Dignitatum*: od kilkunastu do około 40. Regulacje cesarskie stopniowo uszczegółwiają ich liczbę w urzędzie, co świadczyć może o chęci ograniczenia niekontrolowanego wzrostu liczby urzędników oraz służących *duces*. Pośrednio świadczy to o atrakcyjności służby w *officium* i generalnie kariery urzędniczej. Być może przykład ten potwierdza, że poczucie dumy ze służby w administracji cesarskiej i przynależności do elity imperium, widoczne u Jana Lydosa, nie było obce też kancelistom średniego szczebla administracji wojskowej⁸⁴. Tym bardziej że była to służba spokojna i zapewniająca stabilny oraz stały dochód.

2. W analizowanych źródłach zwraca uwagę wzrost uposażeń urzędników, przy podejmowanych w ustawodawstwie cesarskim próbach drobiazgowego ich wyliczenia i zapewne ograniczenia tym samym nadużyć, zwłaszcza w wypadku pionu finansowego z *numerarii* na czele⁸⁵. Wiadomo, że plaga korupcji i nadużyć dotyczyła wszystkich szczebli rzymskiej administracji cywilnej i wojskowej a szczególnie rozpowszechniona była w prowincjach, a zatem przy boku *duces*⁸⁶. Drobiazgowość regulacji dotycząca uposażeń kancelistów *duces* Cesarstwa wschodniorzymskiego wskazuje co najmniej na dążenie cesarzy do ograniczenia jej skali⁸⁷.

⁸⁴ *De magistratibus Populi Romani libri tres*. Ed.: R. Wuensch, Leipzig 1903 (reed. 1967); John Lydus, *On Powers or the Magistrates of Roman State*, ed. A. C. Bandy, Philadelphia 1983. Zob. na ten temat zwłaszcza Ch.M. Kelly, *Ruling...*, passim oraz J. Caimi, op. cit., passim.

⁸⁵ Temu służyć miało ograniczanie okresu służby *numerarii* do 1-2 lat. Zob. prace cytowane w p. 17. Por. na temat nadużyć w administracji późnorzymskiej ogólnie G. Alföldy, *Historia społeczna starożytnego Rzymu*, tłum. A. Gierlińska, Poznań 1998, s. 248 in.; J. Karayannopoulos, *Das Finanzwesen...*, s. 13 in. oraz 260 in.; R. MacMullen, *Roman Government's Response to Crisis A. D. 235-337*, New Heaven and London 1976, s. 71 i n., 84; idem, *Corruption and Decline of Rome*, New Heaven and London 1988, passim (z pewnością obraz przerysowany); D. Liebs, *Ämterkauf und Ämterpatronage in der Spätantike (Propaganda und Sachzwang bei Julian dem Abtrünnigen)*, ZSS Rom. Abt., 95 (1978), s. 159-186 (przekrojowo na temat praktyki kupowania urzędów w późnym antyku); W. Schuller, *Zwischen Klientel und Korruption. Zum römischen Beamtenwesen* [w:] W. Dahlheim, W. Schuller, J. von Ungern-Sternberg (ed.), „Festschrift R. Werner, zu seinem 65. Geburtstag”, Konstanz 1989, s. 259-269. Literatura poświęcona korupcji w okresie późnoantycznym jest bardzo obszerna i wyliczenie powyższe ma charakter jedynie przykładowy. Zob. też W. Schuller, *Einleitung*, [w:] *Korruption im Altertum. Konstanzer Symposium Oktober 1979*, W. Schuller (ed.), München – Wien 1982, s. 10-18.

⁸⁶ Por. K.L. Noethlichs, *Beamtum und Dienstvergehen...*, s. 156-159. Dostrzegalne jest to m.in. w narracji Ammiana Marcellina, *Rerum gestarum...* (Ed.: *Römische Geschichte, Lateinisch und Deutsch und mit einem Kommentar...*; W Seyfarth (ed.), Theil 1-4, Berlin 1978; tłumaczenie polskie: Ammianus Marcellinus, *Dzieje Rzymskie*, tom. I-II, przełożył, wstępem i przypisami opatrzył I. Lewandowski, Warszawa 2002; dostępna jest też wersja w sieci <http://www.gmu.edu/departments/fld/CLASSICS/ammianus.html>). Zob. też A. Demandt, *Zeitkritik und Geschichtsbild im Werk Ammians*, Bonn 1965, s. 44-56 oraz R.J. Frank, *Ammianus on Roman taxation*, American Journal of Philology 93 (1972), s. 74 i n.

⁸⁷ W najnowszej literaturze podnosi się jednak, że rozmiary korupcji toczonej administrację późnorzymską mogą być przesadnie eksponowane w źródłach i jej poziom mógł być niższy niż

3. Wzrosła pozycja pionu zajmującego się wymiarem sprawiedliwości, czego symbolem jest zastąpienie *princepsa officium ducis* przez fachowego doradcę – *adessora*, o którym milczała *Notitia Dignitatum* i który stał się najważniejszym urzędnikiem kancelarii w dukacie na przełomie V i VI w. Silna była też pozycja „sekcji” finansowej kancelarii i jej szefa – *numerarius* był drugim co do znaczenia urzędnikiem w kancelarii *dux*. Równocześnie wzrosła w urzędzie rola najbliższego powiernika i zausznika dowódcy – *primecarius (domesticus)*, o którym milczał *Notitia dignitatum*, a który stał się drugim co do ważności urzędnikiem w kancelarii przełomu V i VI w.

4. Pomimo tych zmian, schemat wewnętrznej organizacji *officium ducis* wschodniego cesarstwa pozostawał zasadniczo niezmienny. Piony sądowiczy i finansowy były jedynymi rozbudowanymi na stałe częściami aparatu urzędów dowódców prowincjonalnych, co odzwierciedla główne ich funkcje – zapewnienie sprawnej organizacji dostaw i świadczeń dla armii oraz sprawnego wymiaru sprawiedliwości. Konserwatyzm i stabilność rozwiązań organizacyjnych świadczą też pośrednio o tym, że mimo licznych niedociągnięć urzędy *duces* sprawnie wykonywały swe funkcje aż do VI w. Proces zanikania tradycyjnych dukatów i kształtowanie nowej organizacji wojskowej Bizancjum w VII w. nie były więc raczej związane z brakiem skuteczności działania dotychczasowych struktur administracji wojskowej na szczeblu prowincjonalnym. Przyczyny tych zjawisk tkwiły natomiast w szerokim spektrum czynników powodujących przeobrażenia całej państwowości i społeczeństwa wczesnobizantyńskiego⁸⁸.

w okresie pryncypatu. Sugeruje się wręcz, że prawo było wówczas przestrzegane w większym stopniu niż w którymkolwiek z okresów historii państwa rzymskiego Por. J. Harries, op. cit., s. 77-98, 153 i n., a zwłaszcza s. 167-168; S. Barnish, A.D. Lee, M. Whitby, [w:] CAH vol. XIV: *Late Antiquity: Empire and Successors, A.D. 425-660*, (ed.) A. Cameron, B. Ward-Perkins, M. Whitby, Cambridge 2000, s. 188.

⁸⁸ Zob. tutaj instruktywny szkic J. Haldon, *The Byzantine World*, [w:] K. Raaflaub, N. Rosenstein (ed.), *War and Society in the Ancient and Mediterranean World. Asia, The Mediterranean, Europe, and Mesoamerica*, Cambridge, Massachusetts-London, England 1999, zwłaszcza s. 252, a przez pryzmat zmian ekonomicznych i demograficznych M. McCormick, *Origins of the European Economy. Communication and Commerce A.D. 300-900*, Cambridge 2001, zwłaszcza s. 27-119. Patrz też zbiór artykułów pod wymownym tytułem: *The Sixth Century. End or Beginning*, (ed.), P. Allen, E. Jeffreys, Brisbane 1996 oraz tylko z punktu widzenia zjawisk ekonomicznych w VI w. C. Morrison, J.-P. Sodini, *The Sixth-Century Economy*, [w:] A.E. Laiou (ed.), *The Economic History of Byzantium from the Seventh through the Fifteenth Century*, Washington 2002 (<http://www.doaks.org/EHB.html>), vol. I, s. 171-220.

